

35
34
33
32
31
30
29
28
27
26
25
24
23
22
21
20
19
18
17
16
15
14
13
12
11
10
9
8

Operasjonalisering av etikk-kriteriet i genteknologiloven:
Behov for etisk ekspertise og et representativt utvalg
av etiske verdier i saksbehandling
Policy brief

Desember 2020

GenØk – Senter for biosikkerhet

Operasjonalisering av etikk-kriteriet i genteknologiloven: Behov for etisk ekspertise og et representativt utvalg av etiske verdier i saksbehandling

Policy brief, desember 2020

Av Trine Antonsen og Tim Dassler

Referanse:

Antonsen, T. og Dassler, T. (2020) Operasjonalisering av etikk-kriteriet i genteknologiloven: Behov for etisk ekspertise og et representativt utvalg av etiske verdier i saksbehandling, Policy brief, GenØk - Senter for biosikkerhet, Tromsø.

GenØk - Senter for biosikkerhet, Siva Innovasjonssenter, P.B. 6418, 9294 Tromsø, Tlf.: +47 77
64 66 20 – post@genok.no – www.genok.no

Forsideillustrasjon: adobestock.com/Ruslan 347921923

Sammendrag

Å foreta en etisk vurdering er en kompleks, dynamisk og omfattende prosess som krever at saksbehandlerne har både etisk ekspertise og praktisk kunnskap. En etisk vurdering av en genmodifisert organisme må gjennomføres etter aksepterte og transparente metoder, være basert i relevante hensyn slik at resultatet er en samlet, skjønsmessig beslutning. En etikkveileder må dekke et bredt utvalg av verdier, slik at ingen grupper, aktører eller områder som samfunnet ønsker å ta hensyn til blir utelatt.

Anbefaling

Vi anbefaler at en etisk vurdering utføres av fagpersoner med etisk ekspertise og praktisk kunnskap, og at brukere og relevante aktører og interessegrupper involveres aktivt.

Vi anbefaler i tillegg at veilederen inkluderer et bredere utvalg av etiske verdier enn det Bioteknologirådet legger til grunn.

Bakgrunn

Den norske loven om fremstilling og bruk av genmodifiserte organismer (GMO), med mer, av 1993 (heretter, genteknologiloven) stiller krav til at GMOer skal være bærekraftige, etisk forsvarlige, og til nytte for samfunnet. I tillegg skal bruk og framstilling være uten helse- og miljømessige skadevirkninger. Risikoanalyser av virkninger på helse og miljø gjennomføres etter internasjonale standarder, og i hovedsak av produsentene selv. Kravene om bærekraft, etikk og samfunnsnytte er særnorske, og retningslinjene for vurdering av disse tilsvarende. Til nå er kravene om samfunnsnytte og bærekraft operasjonaliserte gjennom egne veiledere. For tiden arbeider Miljødirektoratet med operasjonaliseringen av etikk-kriteriet. I 2019 ble en arbeidsgruppe bestående av Ellen-Marie Forsberg, Bjørn Hofmann, Matthias Kaiser, Bjørn Myskja, Roger Strand og Lars Ursin nedsatt av Miljødirektoratet for å utarbeide en etikkveileder. Bioteknologirådet har uttalt seg om forslaget til veileder og anbefalt endringer. *Etikkveilederen* skal ferdigstilles i 2021. Denne policy brief-en inneholder, forklarer og begrunner våre innspill til veilederen og Bioteknologirådets uttalelse.

1 Hvorfor veilederen er viktig.

Søknader om å ta i bruk GMOer rettes til Miljødirektoratet. Miljødirektoratet kan anbefale godkjenning dersom alle kriteriene i genteknologiloven er oppfylt, inkludert etisk forsvarlighet. Etikkveilederen vil derfor bli et verktøy for forvaltningen i saksbehandling av GMO-saker under genteknologiloven. Dette betyr at når en slik søknad foreligger skal saksbehandler(ne) foreta en etisk overveielse med utgangspunkt i metodene og verdiene veilederen beskriver. Innholdet i veilederen vil dermed være førende for hvilken etisk beslutning som saksbehandleren tilrår. Ikke bare definerer etikkveilederen hvilke etiske verdier og idealer som er relevant, men den definerer også metoden. Altså hvordan saksbehandleren skal reflektere og begrunne sin vurdering.

2 Etikk og teknikker for genmodifisering av organismer.

Etikk hjelper oss med å avgjøre hvordan vi skal handle i situasjoner som karakteriseres av usikkerhet knyttet til både normative og empiriske momenter. Reguleringen av GMOer karakteriseres av slik usikkerhet. Det er for eksempel knyttet usikkerhet til spørsmål om hvor (u)trygg en GMO er, hvilke interesser produktet vil tjene, hvilke grupper som blir berørt av utvikling og bruk, og på hvilken måte teknologien som brukes truer noen av de grunnleggende verdiene samfunnet vårt bygger på.

Genmodifisering er dermed et felt hvor det må gjøres etiske og verdimeslige valg basert på hvordan vi vekter de ulike usikkerhetsmomentene.

Noen vil mene at verdidommer er rent subjektive. Og en verdidom er uten tvil annerledes enn en bedømmelse av et faktaforhold. Avhengig av bakgrunn, personlige verdier, kultur og religion, vil ulike saksbehandlere potensielt vektlegge verdier ulikt. Det er viktig å understreke at en etisk vurdering ikke betyr at en kan håndplukke verdier som allerede samsvarer med egne subjektive holdninger. Selv i juridiske domsavsigelser er anvendelsen av loven et fortolkningsspørsmål. Det er dermed viktig at vi stiller krav til prosessen og personen(e) som skal gjøre denne vurderingen.

For at den individuelle saksbehandleren skal kunne komme fram til en akseptabel etisk beslutning må verktøyet som brukes dekke et mangfold av verdier som også (potensielt) går utover saksbehandlerens egne. I tillegg bør det være et verktøy for å resonnerer (stille de riktige spørsmålene), samt et verktøy for å begrunne (systematisere analysen og dens verdier på en etterprøvbar måte).

2.1 Veilederens metode

I arbeidsgruppas forslag brukes det en etisk matrise, samt et sett med hjelpespørsmål til støtte i prosessen med å finne etisk relevante aspekter i vurderingen av GMOer. En etisk matrise er et praktisk verktøy som skal hjelpe beslutningstakere med å få en bred oversikt over relevante etiske spørsmål og problemstillinger, før en så fokuserer på spørsmålene som virker mest relevante i reguleringen av GMOer. Styrken ved å bruke en etisk matrise som beslutningsramme er at den avdekker saksrelevante argumenter og verdier. Matrisen har også potensial til å bli brukt som et deltakende verktøy der involvering av ulike interessegrupper er relevant. Den kan forstås som et dynamisk kart som viser hvordan ulike normative og empiriske aspekter i vurderingen av GMOer henger sammen og den bidrar på denne måten til åpenhet, gjennomsiktighet og etterprøvbarhet av vurderingen. En utfordring ved en slik matrise kan være at den gir et inntrykk av en statisk forståelse av etisk vurdering, som noe som kan kalkuleres etter gitte sjekkpunkter. Det forblir også et åpent spørsmål hva som er "vippepunktet" - når er det som problematiseres i matrisen nok til å vurdere et produkt eller en organisme som etisk (u)forsvarlig?

Den etiske matrisen i veilederen er omfattende, da den representerer og inkluderer flere etiske perspektiver og tradisjoner (nytteetikk, pliktetikk, dydsetikk og omsorgsetikk/care-etikk). I tillegg foreslår arbeidsgruppen flere viktige etiske prinsipper som er relevante i vurderingen av GMOer da disse er dypt forankret i det norske samfunnet og vår vestlige kultur. For å sikre en helhetlig vurdering av GMOer argumenterer arbeidsgruppen for at de aksepterte allmenmoraliske prinsippene, «ikke skade», «velgjørenhet», «autonomi» og «rettferdighet», bør suppleres med andre relevante verdier som «tillit», «forvalteransvar», «omsorg», «solidaritet», og «naturlighet og respekt for verdighet/integritet».

Et godt arbeidsdokument for begrunnelse og overveielse vil kunne hjelpe den individuelle saksbehandleren til å skille sine personlige oppfatninger og verdier fra sin profesjonelle rolle. Ikke fordi de personlige oppfatningene er irrelevante, men fordi de ikke er de eneste relevante oppfatninger. Her skal verktøyet gjøre jobben sin: Matrisens mange interessegrupper gjør at tenkningen til saksbehandleren må starte fra ulike ståsteder eller perspektiver. I tillegg vil et bredt, og nøye utvalgt sett med hjelpespørsmål sikre at det ikke er saksbehandlerens mer eller mindre artikulerte intuisjon

eller bakgrunn som avgjør hva som er relevante verdier og normer. Hjelpespørsmålene i matrisen fungerer som veiledende spørsmål som kan gi orientering i den skjønnsmessige vurderingen. De er ikke tenkt som en "mekanisk liste" en må jobbe seg gjennom trinn for trinn. I hver enkel vurdering kan og må en velge relevante spørsmål og viktige konsekvenser å fokusere på. Veiledende spørsmål som anses som viktige skal gi et mest mulig representativt utvalg av aspekter som kan være av betydning. De skal hjelpe en saksbehandler med å oppdage aspekter som hen kanskje ikke har tenkt på tidligere og blir dermed et slags støtteverktøy for den etiske vurderingen.

2.2. Etiske verdier

Bioteknologirådet har etter å ha blitt fremlagt rapporten fra arbeidsgruppen kommet med en uttalelse. Her foreslår Bioteknologirådet å fjerne de fire verdiene «ikke skade», «forvalteransvar», «omsorg» og «naturlighet» fra den etiske vurderingen. Rådet argumenterer med at å fjerne disse kriteriene er tjenlig, da det vil forenkle den etiske matrisen og gjøre den mer anvendelig. Verdien «naturlighet» bør ifølge rådet fjernes da det finnes flere ulike tolkninger av hva som ligger i denne verdien. Videre mener rådet at «ikke skade» og «forvalteransvar» kan fjernes, da disse allerede er ivaretatt under vurderingen av samfunnsnytte og bærekraft. I tillegg så foreslår rådet å fjerne «omsorg» da dette, «etter rådets mening, ikke [er] relevant for en etisk vurdering av en GMO».

Vi mener det ikke foreligger gode grunner til å fjerne disse verdiene. For det første: Jo flere verdier og mer fleksibelt rammeverk er, jo større er sjansen for at saksbehandleren finner sin begrunnelse der, snarere enn å lene seg på uartikulerte underliggende verdier. For det andre er disse verdiene fremtredende i debatten omkring regulering av GMOer. Vi kan se kort på hver av disse.

Omsorg

Føre-var prinsippet, som ligger til grunn i genteknologiloven (og europeisk lovverk), forutsetter omsorg. Omsorgsetikken vektlegger at å leve et godt liv og å gjøre gode og rettferdige handlinger er mulig gjennom å skape og bevare positive og sunne relasjoner mellom mennesker, og mellom mennesker og naturen. Og det er flere grunner til at omsorg er relevante i vurderingen av GMOer. Omsorg er avgjørende for å skape *tillit*. Kun i den grad samfunnsborgere kan være trygge på at både myndighetene og produsentene er opptatte av og bryr seg om deres og samfunnets beste (viser omsorg for enkeltmennesker og samfunnet) vil det skapes tillit til reguleringen, teknologien og dens produkter. Videre tar omsorgsetikken *kontekst* og *relasjoner* med i etiske vurderinger. Den fanger opp hvordan menneske-menneske og menneske-naturforhold kan endres gjennom bruken av genteknologi. Den belyser *makt* i menneske-natur-relasjoner og plasserer (samt begrunner) *ansvar* for å ivareta naturen, økologiske systemer, og biodiversitet hos mennesket. Med andre ord, omsorg for mennesket og naturen er kilden til begrunnelsen for hvorfor føre-var prinsippet, forvalteransvar, økologisk, sosialt og økonomisk bærekraft og samfunnsnytte er viktige etiske kategorier i vurderingen av GMOer.

Å fjerne omsorg som en av verdiene i matrisen er derfor høyst problematisk og rådet gir ikke noen videre begrunnelse for denne anbefalingen. En årsak til at rådet ikke ser relevansen av «omsorg» kan være at omsorgsetikken (også kalt care-etikken) er et relativt nytt, og for rådet, lite kjent etisk perspektiv som per i dag ikke er så godt forankret i vår måte å forstå etiske dilemmaer på. Det er også mulig at noe av meningsinnholdet og viktige aspekter ved ordet omsorg går tapt når det oversettes

fra det engelske ordet «care» til det norske «omsorg». Om dette er tilfelle understreker dette behovet for etisk ekspertise i behandlingen av søknader under genteknologiloven.

Naturlighet

Naturlighet er et vagt og tvetydig begrep, som vies mye oppmerksomhet i GMO-debatten, og som gjerne tilskrives ulikt meningsinnhold hos ulike aktører. Det er gode grunner til å være både kritisk og forsøke å se forbi naturlighet som avgjørende for hva som bør tillates og ikke tillates av genteknologi. At naturlighet kan brukes ulikt, er likevel ikke noen god begrunnelse for å fjerne naturlighet fra vurderingen av GMOer. Alle samfunnsverdier, inkludert loven, åpner for fortolkning og (potensiell) uenighet. Vi ser at både tilhengere og motstandere av nye genteknologiske verktøy som CRISPR, tar naturlighetsbegrepet i bruk. Dette antyder at naturlighet er et viktig hensyn for mange. Vi kan snarere si at styrken i at det finnes ulike tolkninger av naturlighetsbegrepet er at dette vil kunne sette i gang viktige refleksjoner rundt hva vi anser som naturlig og om hvorfor det er viktig. Er det virkelig slik at genredigering er «mer naturlig» enn de tradisjonelle genmodifiseringsmetodene?

Forvalteransvar

Forvalteransvar må forstås i sammenheng med at genteknologien er en menneskeskapt disruptiv teknologi som har potensial til å endre menneske-menneske og menneske-natur relasjoner. Det er omsorg for både menneske, samfunnet, naturen og deres relasjoner som begrunner at genteknologien med dens disruptive potensiale bør forvaltes og reguleres av oss. At mennesket har en bestemt rolle overfor den naturlige verden som kan uttrykkes gjennom forvaltningsbegrepet er omdiskutert fordi det setter mennesket i en særstilling som aktører over for en mer “passiv” natur (mottaker av vårt ansvar). Man vil også kunne mene at begrepet hviler på et skarpt skille mellom mennesker og natur som ikke kan opprettholdes. Likevel, sammenhengen mellom forvalteransvar og føre-var-prinsippet er nært. Å fjerne forvalteransvar, fjerner samtidig en vesentlig holdning der vi mennesker har et særskilt ansvar for å være pro-aktive i vår beskyttelse av naturen. Sammenhengen mellom mennesker og natur i dag er uten tvil komplisert og det kreves erfaring og bred etisk kompetanse i vurderingen av slike komplekse sammenhenger.

Ikke-skade

Selv om ikke-skade prinsippet til en viss grad er ivaretatt i den vitenskapelige risikovurderingen av GMOer som skal sikre at teknologien ikke er skadelig for hverken mennesket eller naturen er denne forståelsen dog begrenset av en ren biologisk tilnærming. Å inkludere ikke-skade prinsippet i den etiske vurderingen gjør oss likevel oppmerksomme på at det finnes flere aspekter enn kun biologisk aktivitet og økosystem tjenester som kan være skadelidende. I tillegg til muligheten for å skape fysisk skade kan GMOer også endre og muligens skade ulike type relasjoner. Genteknologien kan påvirke hvordan vi ser på naturen og hva vi kan gjøre med den. GMOer som er en patenterbar teknologi kan også forrykke maktrelasjoner og hvem som har kontroll over et produkt (frøet, planten osv.). Dette kan ha betydning for hvilke samfunnsgrupper som kan og bør få tilgang til disse produktene. I siste konsekvens kan dette påvirke velferden til ulike grupper i samfunnet og deres mulighet til å kunne leve et godt liv.

Vi bør bevare ikke-skade i veilederen fordi det leder oss (saksbehandlerne) til å stille viktige spørsmål; er det de som trenger det mest dette utvikles for, eller er det de som kan betale som får tilgang? Samt hvordan kan teknologien potensielt endre våre praksiser knyttet til mat og natur? Kort sagt, ikke-skade

er et viktig prinsipp i den etiske vurderingen som tett knyttet til tillit og omsorg og som er bredere enn en ren fysisk forståelse av skade.

3 Oppsummering og råd

Å foreta en etisk vurdering er en kompleks, dynamisk og omfattende prosess som krever både etisk ekspertise og praktisk kunnskap. En etisk vurdering av en GMO må gjennomføres etter aksepterte og transparente metoder, være basert i relevante hensyn slik at resultatet er en samlet, skjønnsmessig beslutning. En veileder må dekke et bredt utvalg av verdier, slik at ingen grupper, aktører eller områder som samfunnet ønsker å ta hensyn til blir utelatt. Bioteknologirådet gjør rett i å påpeke at vi står overfor et dilemma når vi lager slike veiledere. Skal vi lage veldig spesifikke prosedyrer eller skal vi gi rom for etisk refleksjon? Likevel svarer ikke Bioteknologirådets innspill til etikkveilederen til behovet ut fra genteknologiloven. Forvaltningen må ha et bredt og fleksibelt rammeverk. Det må unngå å stille seg til doms over hva som er relevant for folk (demokrati). Det skal dekke et bredt felt av reaksjoner på og holdninger til genteknologi og mat. Avgjørelser basert på etikk skal reflektere folks og samfunnets oppfatning av moral. Dette for å sikre at forskjellige etiske, økologiske og kulturelle prioriteringer gjenspeiles i (demokratiske) beslutninger. Både for å gi legitimitet til vurderingen, sikre forutsigbarhet for utviklere og trygghet for (for)brukere gjennom at viktige sikkerhets- og etiske kriterier ivaretas i vurderingen av GMOer. Samtidig må vi erkjenne at en etisk vurdering krever mye av de personene som gjør vurderingen.

Vi anbefaler derfor at en etisk vurdering utføres av fagpersoner med etisk ekspertise og praktisk kunnskap, samt at brukere og relevante aktører og interessegrupper involveres aktivt. Videre anbefaler vi at veilederen inkluderer et bredere utvalg av etiske verdier, spesielt «ikke skade», «forvalteransvar», «omsorg» og «naturlighet», enn det Bioteknologirådet legger til grunn.